

Теоретичні аспекти сталого розвитку регіону

Довготривалий і наростаючий вплив господарської діяльності на навколишнє природне середовище на всіх рівнях географічної ієрархії обумовив різке погіршення його стану, що надзвичайно загостило проблему узгодженості соціально-економічних і екологічних цілей розвитку суспільства. Ця ідея була підтверджена і втілена у червні 1992р. на Другій Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро у вигляді прийнятої концепції глобального сталого розвитку. Відповідно до неї одним з основних напрямів синтетичних наукових досліджень та практичної діяльності країн та регіонів світу повинен стати перехід на засади сталого розвитку. Розглянемо та узагальнимо основні науково-теоретичні підходи до розуміння проблем сталого розвитку та деякі прикладні у цьому відношенні аспекти.

Поняття сталого розвитку (від англ. sustainable development) вперше з'явилося у доповіді “Всесвітня стратегія охорони природи” (1980), яка була представлена Міжнародним союзом охорони природи і природних ресурсів [14, с. 90]. Цей термін набув поширення після публікації доповіді “Наше спільне майбутнє” (1987), підготовленої Комісією ООН з навколишнього середовища і розвитку (“комісія Брундтланда”) [17]. Під цією категорією розумівся розвиток, який дозволяє задовольняти потреби людей, що живуть нині, не позбавляючи майбутні покоління можливості задовольняти свої потреби. У документах, прийнятих у Ріо-де-Жанейро, з'являються поняття гармонізації взаємовідносин між цивілізацією та глобальною екосистемою [7]. Світове співтовариство погодилося з принципом, що потреби сьогоденного населення планети повинні задовольнятися не у збиток прийдешнім поколінням, а економічне зростання буде узгоджуватись з розв'язанням соціальних проблем та збереженням навколишнього середовища [6, с.177; 9; 15; 16].

Під терміном “сталий розвиток” В.М.Котляков розуміє розробку і реалізацію стратегії суспільства, яка забезпечить можливість існування біосфери і суспільства в стані рівноваги [8]. Більш змістовно повним для умов України є визначення сталого розвитку як процесу гармонізації продуктивних сил, забезпечення гарантованого задоволення принаймі мінімально необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища, забезпечення рівноваги між потенціалом природи і вимогами людей усіх поколінь [12, с. 23]. У широкому розумінні сталий розвиток слід трактувати як новий тип функціонування цивілізації, нові параметри людського розвитку: соціальні, економічні, екологічні, культурні [14, с. 91]. Або як процес забезпечення функціонування територіальної системи із заданими параметрами в певних умовах протягом тривалого проміжку часу, що веде до гармонізації факторів виробництва та поліпшення якості життя сучасних і майбутніх поколінь за умови збереження і поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища [4, 5].

У науковій літературі є різні підходи щодо визначення векторних складових сталого розвитку. Одні вчені виділяють три блоки проблем: екологічні, економічні і соціальні. Інші пропонують виділяти більше аспектів: політико-правовий, економічний, екологічний, соціальний, міжнародний, інформаційний [11]. Очевидно, що другий підхід ширший і глибше відображає багатовекторність концепції сталого розвитку [1]. Цілями сталого розвитку для умов України є: встановлення соціальної справедливості, економічного процвітання, забезпечення високої якості стану довкілля, раціональне природокористування, демократичну стабільність та міжнародне співробітництво [12, с.

23-24]. В екологічному аспекті сталий розвиток передбачає врегулювання виробничо-екологічної взаємодії, ефективне використання і відтворення природно-ресурсного потенціалу, впровадження економічного механізму природокористування [10].

Оскільки у широкому розумінні концепція сталого розвитку передбачає в першу чергу економічні й екологічні зрушення, то доцільно, на нашу думку, ввести в інформаційний обіг поняття еколого-економічної конверсії господарства. Під **еколого-економічною конверсією** розуміємо сукупність перетворень в усіх компонентах господарського комплексу, спрямованих на раціоналізацію та оптимізацію використання природних ресурсів, запобігання заповідній внаслідок антропогенної діяльності шкоді навколишньому середовищу та її ліквідацію з метою збереження екологічної рівноваги та забезпечення умов сталого розвитку суспільства.

Близькими за змістом є досить поширені на сучасному етапі у науковій літературі поняття “екологічна конверсія” та “екологізація”, але, виходячи з економічного підґрунтя будь-якого виду людської діяльності, використання терміну еколого-економічна конверсія є більш доцільним (оскільки екологізація господарства у будь-якому випадку прямо чи опосередковано веде до зміни технічних параметрів та технологічних процесів). Поняття “еколого-економічна конверсія” дещо вужче за категорію “природоохоронна діяльність (охорона природи)”, оскільки суб’єктом здійснення обох видів діяльності є людське суспільство, але об’єктом у першому випадку – створений людиною господарський комплекс, а у другому – у більшій чи меншій мірі перетворене середовище, що оточує суспільство. Проте принципи та фактори, які визначають і природоохоронну діяльність і еколого-економічну конверсію суспільного життя у повній мірі збігаються.

Досягнення основної мети сталого розвитку – гармонізація взаємовідносин між природою і суспільством – можливе лише за умови глибокої еколого-економічної конверсії усіх сфер життя і виробництва. Виходячи з цього, а також із суспільного характеру процесів еколого-економічної конверсії, найбільш доцільним є виділення її напрямів за відношенням до сфер господарського комплексу, тобто еколого-економічна конверсія *сфери матеріального виробництва і сфери обслуговування*. Відповідно, слід виділяти і екологізацію окремих галузей сфери матеріального виробництва (галузі промисловості, сільське господарство) та сфери обслуговування (транспорт, торгівля, житлово-комунальне господарство, управління, наука, освіта і т.п. (рис. 1).

Рис. 1. Напрями еколого-економічної конверсії господарського комплексу регіону.

Виділяємо дві умовні групи принципів сталого розвитку регіону та його еколого-економічної конверсії: **вихідні (загальні) принципи** та **принципи безпосередньої реалізації** [2]. До першої групи відносяться загальні і основні положення, якими слід керуватися при розробці еколого-економічної стратегії сталого розвитку. Серед них: **1) принцип єдності природи та суспільства;** **2) принцип пріоритету людського фактору** (збереження природно-антропогенного балансу, виходячи з потреб у цьому самої людини); **3) принцип геобіосферної неоднорідності**, що перегукується з регіональним підходом у здійсненні природоохоронних заходів; **4) принцип верифікації** (наявності відповідних процедур і критеріїв еколого-економічної конверсії).

До принципів безпосередньої реалізації відносимо положення, якими слід керуватися при безпосередній організації та здійсненні еколого-економічних перетворень Система цих принципів може бути подана таким чином: **а) принцип демократичного централізму**, який поєднує централізоване керівництво і місцеву ініціативу; **б) принцип неперервності планування**, який передбачає поєднання поточних і перспективних планів; **в) принцип пропорційності й оптимальності** взаємовідносин між господарською діяльністю та навколишнім природним середовищем; **г) принцип адекватності розгляду екологічних і економічних критеріїв;** **д) принцип забезпечення рівноваги в геоєкосистемі;** **е) принцип узгодження територіального і галузевого аспектів;** **є) принцип екологічного наповнення життя суспільства**, що передбачає формування тенденції до підвищення екологічних вимог до господарських процесів; **ж) принцип прямої відповідальності порушників екологічних норм;** **з) принцип науково-методологічної обґрунтованості еколого-економічних перетворень;** **и) принцип врахування громадської думки;** **і) принцип ієрархії**, що передбачає врахування складної ієрархічної структури геоєкосистем різних рівнів; **й) необхідність врахування екологічних інтересів сусідніх держав і регіонів.**

Наведені принципи безпосередньої еколого-економічної конверсії тісно переплітаються і підпорядковуються вище розглянутим вихідним принципам сталого еколого-економічного розвитку. Неприпустимими у наш час видаються такі принципи як підпорядкування екологічних цілей стратегії економічного росту, панування технократизму і практицизму, ідеї “перемог над природою” та ін. Важко навіть уявити, що ще кілька десятків років тому цілком достатньою підставою для розміщення екологічно небезпечного виробництва вважався “незаповнений фонд розселення”, тобто розріджена в порівнянні з іншими районами сітка поселень.

Усі *фактори*, які визначають сталий еколого-економічний розвиток регіону, доречно розділяти на дві групи: **соціально-економічні** та **природні** [3]. Серед **соціально-економічних** виділяємо: **1) еколого-географічне положення території;** **2) тип і характер** минулої та сучасної системи господарювання, екологічне минуле суспільства; **3) соціально-демографічна ситуація** (екологічна культура, рівень життя, природний приріст населення області та ін.); **4) система розселення населення;** **5) рівень розвитку, структура та територіальна організація господарства** (з позицій науково-технічного прогресу, напрямів природокористування, екологізації техніки і технологій, сформованості та розвиненості екологічної інфраструктури та ін.); **6) нормативно-правова база** ПОД та ефективність механізмів її реалізації; **7) рівень науково-теоретичного обґрунтування та інформаційного забезпечення еколого-економічних перетворень;** **8) рівень розвитку прикордонного (міжнародного) співробітництва в екологічній сфері.**

При характеристиці стану природного середовища як об’єктивного фактору еколого-економічних перетворень у регіоні слід враховувати такі *природні фактори*: **1) стійкість екосистем до зовнішніх (в тому числі антропогенних) впливів;** **2) особливості природних умов території**, що розглядається (геолого-морфологічні, гідрологічні, кліматичні та ін.); **3) територіальна диференціація природно-ресурсного потенціалу.**

Перераховані фактори сталого розвитку регіону в кінцевому рахунку спричиняють до формування в рамках конкретного регіону *потенційного екологічного стану*, який можна розглядати як загальний вихідний фактор сталого розвитку. Вживання терміну потенційний екологічний стан у даному випадку є, на нашу думку, необхідним, оскільки врахування лише “видимих” екологічних проблем не дає змоги відвернути назріваючі конфліктні ситуації, попередити їх прояв. Передбачення та прогнозування екологічного стану є дуже складним завданням, розв’язання якого вимагає докладного і глибокого аналізу усіх вищенаведених чинників.

З метою здійснення ефективної регіональної еколого-економічної політики в контексті сталого розвитку доцільно в межах досліджуваного регіону виділяти міжгалузевий *еколого-економічний комплекс* (ЕЕК). Підвищена увага вчених до цього питання помітна з 1990-х рр. (В.К.Слюсаренко (1990); В.І.Малева (1992); М.З.Мальський (1994); О.І.Шаблій (1994; 2001) та ін.). Під еколого-економічним комплексом слід розуміти поєднання на певній території взаємозв’язків між компонентами природи і господарства. До ЕЕК відносяться природні та суспільні елементи. Серед суспільних: заклади, установи та організації, які здійснюють різні види діяльності, спрямовані в широкому розумінні на досягнення основного завдання сталого еколого-економічного розвитку господарства – гармонізацію відносин між природою і суспільством, а у більш вузькому розумінні – на раціональне природокористування, збереження чистоти і запобігання забрудненню навколишнього середовища, екологічну оптимізацію території. До них належать підрозділи підприємств, які здійснюють екологізацію їх виробничих процесів і технологій, органи управління і контролю природоохоронної діяльності, екологічного моніторингу, заклади екологічної освіти і виховання, науково-дослідні установи природоохоронного профілю, громадські екологічні організації, інші екологічні служби. Залежно від обсягу охопленої території виділяються ЕЕК міждержавного (глобального), державного, регіонального і локального рівнів. ЕЕК будь-якого рівня відображає еколого-економічні (взаємодія природного середовища і господарської діяльності) та еколого-соціологічні (взаємодія природного середовища і населення, в першу чергу умов життя людей, їх здоров’я) зв’язки. У рамках ЕЕК здійснюється основна форма взаємодії суспільного виробництва і природного середовища – природокористування.

Для ефективного розв’язання еколого-економічних проблем сталого розвитку першочерговими вважаємо такі *напрями наукового пошуку і практичних дій*:

- оцінка абсолютної стійкості геоекосистем до антропогенних впливів з урахуванням регіональних особливостей та встановлення порогу стійкості геоекосистем усіх рівнів;
- комплексна оцінка абсолютного антропогенного навантаження на геоекосистеми з урахуванням ступеня екологічної агресивності різних видів господарської діяльності;
- удосконалення системи екологічного нормування шляхом врахування недоліків існуючої системи, що базується на встановленні нормативів разових та сезонних викидів, скидів та концентрацій забруднюючих речовин у компонентах навколишнього середовища. Існує гостра необхідність у встановленні екологічних нормативів на усі види негативних господарських впливів на навколишнє природне середовище (проведення меліорації, діяльності, що призводить до зниження біомаси і біопродуктивності геоекосистем регіону, деградації ґрунтів (окремі види сільськогосподарської діяльності, ведення лісгосподарського виробництва і т.д.), порушення гравітаційної рівноваги та ін.). Лімітуватись повинні як окремі види шкідливої діяльності, так і загальне абсолютне антропогенне навантаження на геоекосистеми регіону. Нові нормативи мають обмежувати інтенсивність господарської діяльності до рівня, адекватного порогу стійкості геоекосистем регіону до антропогенних впливів;
- орієнтація системи екомоніторингу на нову систему екологічного нормування;

- широке впровадження економічного механізму природоохоронної діяльності, що дозволить регулювати рівень екологізації суспільного виробництва відповідно до існуючого співвідношення “антропогенне навантаження – поріг стійкості геоекосистеми”;

- законодавча верифікація, яка забезпечить ефективне впровадження в дію модифіковані системи екологічного нормування, екологічного моніторингу навколишнього середовища, економічний механізм природоохоронної діяльності.

Таким чином, проблема сталого розвитку є пріоритетним напрямом сучасних наукових досліджень. Вона охоплює фактично усі аспекти суспільного життя в екологічно безпечному середовищі і тому торкається предметної області цілого ряду суспільних, гуманітарних та природничих наук, в тому числі країнознавства і краєзнавства. Наведені підходи до розуміння суті сталого розвитку, принципи, фактори та напрями господарської діяльності суспільства в умовах переходу до сталого розвитку розширюють теоретико-методологічне підґрунтя для успішних подальших досліджень з проблематики.

Література

1. Бояр А.О. Научные предпосылки устойчивого развития: экологический аспект // Наука и образование на пороге III тысячелетия (Тезисы докладов Междунар. конф. г. Минск 3-6 окт. 2000 г.). – В 2-х кн. – Кн. 2. – Минск, 2000. – С. 76-77.
2. Бояр А.О. Принципи природоохоронної діяльності у прикордонному регіоні // Науковий вісник ВДУ. Міжнародні відносини. – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – С.74-76.
3. Бояр А.О. Фактори природоохоронної діяльності у прикордонному суспільно-територіальному комплексі // Науковий вісник ВДУ. Географічні науки (Економічна і соціальна географія, країнознавство). – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – С. 27-31.
4. Герасимчук З.В. Регіональна політика сталого розвитку: методологія формування, механізми реалізації. – Луцьк: Вид-во „Настир’я”, 2001. – 528 с.
5. Герасимчук З.В. Сталий розвиток держави: теоретичний аспект // Регіональна економіка. – 2000. – №3. – С. 112-118.
6. Грабинський І.М. Еколого-економічна система України: порівняльний аналіз / Львів-й держ. ун-т ім.І.Франка, Накове тов-во ім. Т.Шевченка. – Львів, 1997. – 238 с.
7. Дорогунцов С.І., Федорищева А.Н. Стійкість розвитку еколого-економічного комплексу України // Економіка України. – № 7. – 1996. – С. 14-18.
8. Котляков В.М. Проблема устойчивого развития природы и общества // Географические аспекты проблемы перехода к устойчивому развитию стран содружества независимых государств. – Киев-Москва, 1999. – С. 9-15.
9. Лісовський С.А. Економіко-географічні і екологічні підходи до визначення передумов переходу до сталого розвитку // Український географічний журнал. – 2000. - №1. – С. 30-35.
10. Масловська Л.Ц. Роль регіональної політики у забезпеченні переходу до сталого розвитку (на матеріалах Вінницької області) // Український географічний журнал. – 1999. - №2. – С. 27-31.
11. Олійник Я.Б., Тиква Л.М. Еколого-географічна сутність сталого розвитку АПК // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. / Ред. кол.: С.І.Ішук (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 50. – С. 3-6.
12. Проблеми сталого розвитку України / Наук. Ред. Волошин В.В. – К.: “БМТ”, 1998. – 402 с.
13. Руденко Л.Г., Горленко І.А., Олещенко В.И. Украина на пути к устойчивому развитию (геоэкологические аспекты). – К.: ИГ НАН Украины, 2000. – 29 с.
14. Топчів О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
15. Goldberg M.A. On Systemic Balance: Flexibility and Stability in Social, Economic and Environmental Systems. – N.-Y. Ets.: Praeger, 1989. – 181 p.
16. Gowdy J.M. Coevolution Economics: The Economy, Society and the Environment. – Boston ets.: Kluner, 1994. – 246 p.
17. Our Common Future / The Brundtland Commission. – London: Oxford University Press, 1987. – 383 p.